

جاویدان‌خرد، شماره ۳۷، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صفحات ۲۳۳ - ۲۵۳

تصحیح علمی - انتقادی رساله «النیروزیّه»

لیلا کیان‌خواه*

سید حسین موسویان**

چکیده

«نیروزیّه» نام رساله‌ای از ابن‌سینا در تفسیر قرآن کریم است. او در این رساله بر اساس مبانی مابعدالطبیعی حکمت سینوی و بر اساس حساب جمل، تلاش می‌کند تا تفسیری برای حروف مقطعه قرآن کریم ارائه کند. این تصحیح انتقادی بر پایه چهار نسخه برگزیده موجود در کتابخانه‌های دانشگاه استانبول، راغب پاشا، ملک و حمیدیه انجام شده است. در میان نسخه‌های برگزیده، نسخه موجود در مجموعه شماره ۴۷۵۴ دانشگاه استانبول (میکروفیلم شماره ۲۳۲ ف در دانشگاه تهران) کهن‌ترین و درست‌ترین است. نام کاتب این مجموعه روشن نیست، ولی کاتب تاریخ اتمام استنساخ را آخر ربیع‌الآخر سال ۷۰۲ درج کرده است.

کلیدواژه‌ها: نیروزیّه، ابن‌سینا، تفسیر قرآن، حروف مقطعه.

* استادیار مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران. رایانامه:

** استادیار مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران. رایانامه:

نیروزیه رساله‌ای از ابن‌سینا در تفسیر قرآن است که در آن بر اساس اصول فلسفی خویش و نیز بر اساس حساب جمل، تلاش می‌کند تا حروف مقطعه قرآنی را تفسیر کند. ابن‌سینا در ابتدای این رساله مقدمه‌ای ذکر می‌کند و در آنجا توضیح می‌دهد که این رساله را به رسم هدیه نوروزی به شخصی به نام «الشیخ‌الأمیر السید اَبی بکر محمد بن عبدالرحیم» تألیف کرده است. نام کسی که رساله به او هدیه شده نامی مبهم است و در نگاه اول با اطرافیان و معاصران ابن‌سینا انطباق کامل ندارد؛ از این رو، بررسی و پژوهش در هویت وی از جمله جنبه‌های مهم این اثر است. از جمله ابعاد دیگر پژوهش در این اثر، تحقیق در روش ابن‌سینا در تفسیر حروف مقطعه و نیز بررسی تاریخی تألیف این اثر و ارتباط آن با سایر آثار ابن‌سینا است. اما از آن‌جا که بررسی این موارد و انتشار آن به همراه متن مصحح رساله افزون بر اندازه متعارف مقالات می‌شده است، مقاله حاضر به مقدمه تصحیح و متن مصحح اختصاص یافته، در مقاله دیگری به تحلیل متنی و تاریخی این رساله پرداخته می‌شود.

رساله در کتاب‌های تاریخی

با وجودی که نام ابن‌سینا در عناوین بیشتر نسخه‌های خطی تهیه‌شده و دو نسخه کهن متعلق به سال‌های ۷۰۰ و ۷۰۲ ق، به چشم می‌خورد، نام این رساله در فهرست رساله سرگذشت (Avicenna, 1974) و نیز فهرست آثار ابن‌سینا در اکثر کتاب‌های تراجم متقدم همچون *إنخبار العلماء* (قفطی، ۱۳۲۶، ۲۶۸-۲۷۳)، *زهة الأرواح* (شهرزوری، ۲۰۰۷، ۳۶۷) و *فیات الأعیان* (ابن‌خلکان، ۱۹۶۸، ج ۲، ۱۵۷-۱۶۲)، *الوافی بالوفیات* (صدی، ۱۴۰۱، ج ۱۲، ۴۰۴-۴۱۲) و *عیون الأنبیاء* (ابن‌ابی‌اصیبه، ۲۰۰۱، ج ۳، ۷۰-۱۱۷) دیده نمی‌شود. لازم به ذکر است که بیشتر این منابع فهرست رساله سرگذشت را مبنا قرار داده‌اند و برخی از آنها نیز موارد معدودی را به آن افزوده‌اند. در میان کتاب‌های متقدم، تنها برخی از نسخه‌های *تتمة صوان الحکمة* نام این اثر را در فهرست آثار ابن‌سینا آورده‌اند.^۱ الذریعة این اثر را در زمره آثار ابن‌سینا بر شمرده

^۱ گوتاس در کتاب *Avicenna and the Aristotelian Tradition* ضمن بررسی فهرست آثار ابن‌سینا، رساله نیروزیه را بر اساس برخی نسخ *تتمة صوان الحکمة*، به ابن‌سینا منسوب کرده است (Gutas, 2014, 409). گوتاس در این کتاب توضیح می‌دهد که برخی از نسخه‌های کتاب *تتمة صوان الحکمة*، علاوه بر دو فهرست موجود در رساله سرگذشت (SB: short bibliography; LB: long bibliography)، مشتمل بر فهرست مفصلی (EB: extended bibliography) است که آثار دیگری از ابن‌سینا در آن درج شده است. قدیمی‌ترین این نسخه‌ها، نسخه مرادملا/۱۴۰۸ است (Gutas, 2014, 401).

و نسخه‌های خطی آن را گزارش کرده است (تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲۴، ۴۳۵). دکتر مهدوی نیز این اثر را در زمره آثار مسلم‌الانتساب ابن سینا گزارش کرده است (مهدوی، ۱۳۳۳، ۲۵۱).

عنوان رساله

در بیشتر نسخه‌های موجود، عنوان خاصی برای این رساله درج شده است که از میان آنها تعداد زیادی عنوان «نیروزیه» را برای آن ذکر کرده‌اند.^۱ حتی اگر این عناوین را از خود ابن سینا ندانیم، بلکه آن‌ها را افزوده مستنسخان بینگاریم، با نظر به عبارات ابن سینا در مقدمه رساله، می‌توان به هماهنگی عناوین درج شده با متن رساله پی برد. ابن سینا در مقدمه این رساله به اختصار موضوع رساله را تفسیر معانی حروف هجایی می‌داند که در آغاز برخی از سوره‌های قرآن آمده است (... وهو الإنباء عن الغرض المضمّن في الحروف الهجائية فواتح عدّة من السور الفرقانية....) و علاوه بر این، توضیح می‌دهد که این رساله را به رسم هدیه نروزی به شیخ‌الأمیر تقدیم کرده است (... وجعلتها هديتي النيروزية إليه). بنابراین، می‌توان عنوان رساله را همان‌گونه که بسیاری از نسخه‌ها گزارش کرده‌اند «الرسالة النيروزية» دانست؛ هرچند همان‌گونه که گفته شد، شاید این عنوان از خود ابن سینا نباشد.

معرفی چاپ‌های پیشین این اثر

از رساله نیروزیه، همانند بسیاری از آثار ابن سینا، تصحیحی محققانه موجود نیست. این رساله برای نخستین بار در سال ۱۲۹۸ق بدون اینکه تصحیح شده باشد، صرفاً

^۱ برای نمونه، می‌توان به این عنوان‌ها اشاره کرد: «الرسالة النيروزية في معاني الحروف الهجائية تصنيف الشيخ الرئيس» (تهران، ۲۳۲ف، سال کتابت: ۷۰۲ق) / «رسالة للشيخ الرئيس أبي علي بن الحسين بن عبدالله بن سینا البخاري النوروزية» (تهران، ۲۳۱ف، سال کتابت: ۷۰۰ق) / «رسالة النيروزية في معاني الحروف الهجائية التي في فواتح بعض السور الفرقانية للشيخ الرئيس ابن سینا رحمة الله عليه» (دانشگاه استانبول، ۱۴۵۸) / «رسالة في أسرار الحروف للشيخ أبي علي بن سینا رحمة الله عليه» (دانشگاه استانبول، ۳۳۲۸) / «الرسالة النيروزية للشيخ الرئيس أبو علي سینا» (دانشگاه تهران، ش ۷) / «رسالة النيروزية أيضاً له» (ایاصوفیا، ۴۸۵۳) / «هذه رسالة نيروزية» (احمد ثالث، ۳۴۴۷) / «الرسالة النيروزية للشيخ الرئيس» (ملک، ۴۶۵۷؛ مجلس، ۵۹۵؛ سنا؛ سپهسالار، ۱۲۱۶؛ مجلس، ۱۴۲۸؛ راغب پاشا، ۱۴۶۱؛ ملک، ۵۸۴۵) / «رسالة النيروزية» (مجلس، ۶۱۰).

حروف چینی شده و در مجموعهٔ تسع رسائل في الحكمة والطبیعیات به همراه هشت رسالهٔ دیگر از ابن سینا چاپ شده است.^۱

چاپ دیگر این رساله در مجموعه‌ای با عنوان «مبحث عن القوى النفسانية أو کتاب في النفس علی سنّة الاختصار» در سال ۱۳۲۵ ق در مصر است.^۲

همان‌گونه که از عنوان مجموعهٔ فوق در چاپ اخیر مشخص است، این مجموعه مشتمل بر رسالهٔ النفس علی سنّة الاختصار به تصحیح ادورد کرنیلیوس فن‌دیک به همراه چند رسالهٔ دیگر از آثار ابن سینا است. بر خلاف نخستین رسالهٔ این مجموعه، به نظر می‌رسد رسالهٔ نیروزیه همانند چاپ آن در مجموعهٔ تسع رسائل، تصحیح شده نیست و تنها حروف چینی یکی از نسخه‌های خطی است. با آن‌که این رساله چهارمین رساله در مجموعهٔ یادشده است، در بخش عنوان این رساله «الرسالة السابعة» درج شده که مطابق ترتیب کتاب تسع رسائل است. بنابراین، ناشر این مجموعه حتی به شمارهٔ عنوان رساله در چاپ پیشین نیز دست نزده و آن را عیناً بر اساس مجموعهٔ تسع رسائل چاپ کرده است!

علاوه بر چاپ‌های یادشده، این رساله در سال ۱۴۱۱ ق توسط عبدالسلام هارون تصحیح و در جلد دوم مجموعهٔ نوادر المخطوطات چاپ شده است.^۳

مصحح این رساله را بر اساس پنج نسخه تصحیح کرده که اطلاعات آنها بر اساس توضیحات مصحح به شرح ذیل است: (۱) نسخهٔ شمارهٔ ۹۳۵ فلسفه، دارالکتب المصریة، مصر؛ (۲) نسخه‌ای از معهد المخطوطات بالجامعة العربیة که میکروفیلم نسخه‌ای در کتابخانهٔ آصفیه حیدرآباد هند است؛ (۳) نسخهٔ شمارهٔ ۱۲۱، مجامیع تیمور، مصر؛ (۴) نسخهٔ شمارهٔ ۲۰۰، حکمة تیمور، مصر؛ (۵) نسخهٔ شمارهٔ ۳۸۷ فلسفه که میکروفیلم نسخه‌ای از متحف البريطاني است.

۱ ابن سینا، تسع رسائل في الحكمة والطبیعیات، قسطنطنیة، مطبعة الجوانب، ۱۲۹۸ ق. این مجموعه در سال‌های بعد در مکان‌های دیگری از جمله بمبئی، قاهره، بیروت و قم تجدید چاپ شده است.

۲ ابن سینا، مبحث عن القوى النفسانية أو کتاب في النفس علی سنّة الاختصار، نشره و قدّم له: إدورد کرنیلیوس فن‌دیک، جبیل، لبنان، مکتبة بیبلیون، ۱۳۲۵ ق.

۳ ابن سینا، الرسالة نیروزیة، در نوادر المخطوطات (المجلد الثاني)، تحقیق: عبدالسلام هارون، بیروت، دارالجبیل، ۱۴۱۱ ق.

هرچند که رساله نیروزیّه در این مجموعه — بر خلاف چاپ‌های پیشین — تصحیح شده است، نادرستی‌های پرشماری در آن دیده می‌شود. از این رو، و نیز با نظر به دستیابی به نسخه‌های معتبر دیگر، بازتصحیح این اثر بایسته می‌نماید.

نسخه‌های شناسایی شده و بررسیده از نیروزیّه

به منظور تصحیح این رساله، از میان نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های داخلی و کتابخانه‌های خارج از ایران، بیست و یک نسخه تهیّه و بررسی شده‌اند. از بین آنها شانزده نسخه متعلّق به کتابخانه‌های داخلی و پنج نسخه متعلّق به کتابخانه‌های خارجی است. شناسنامه کوتاه نسخه‌های تهیّه شده و عنوان رساله در هر یک از آنها به قرار زیر است:

(نسخه‌های داخلی):

- ۱- شماره ۲۳۲/۶ ف دانشگاه تهران، (اونیورسیتیه ۴۷۵۴)، ربیع الآخر ۷۰۲: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۲- شماره ۲۱۱۴/۳ دانشگاه تهران: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۳- شماره ۶۱۰/۳ مجلس، تهران، قرن ۹: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۴- شماره ۸۹۶۰/۱۰ مجلس، تهران، عبدالصلاح گیلانی، ۱۰۶۰: «النیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۵- شماره ۱۴۲۸۰/۳۴ مجلس، تهران، ۱۰۸۰، سرای شاهپور: «الرساله نیروزیّه»
- ۶- شماره ۵۹۵/۲ سنا، تهران، محمد رفیع حسینی مشهدی، قرن ۱۱: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه (فواتح السور، أسرار الحروف)»
- ۷- شماره ۲۹۳۸/۵ مجلس، تهران، قرن ۱۱: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۸- شماره ۵۲۸۳/۸۰ مجلس، تهران، قرن ۱۱: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۹- شماره ۹۲۹۴/۱۸ مجلس، تهران، قرن ۱۱: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۱۰- شماره ۵۱۳۸/۶ مجلس، تهران، قرن ۱۲: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۱۱- شماره ۲۸۶/۳۷ مرعشی، قم، شاه مراد فراهانی، ۱۰۷۲ هجری: «رساله نیروزیّه فی معانی الحروف الهجائیّه»
- ۱۲- شماره ۴۶۹۴/۱۵ ملک، تهران، عبدالقادر اردوبادی، ذیحجه ۱۰۲۱، شیراز: «رساله نیروزیّه»
- ۱۳- شماره ۴۶۵۷/۹ ملک، تهران: «رساله نیروزیّه»

۱۴- شماره ۴۶۸۱/۷ ملک، تهران، محمد قاسم بن بهزاد، قرن ۱۱: «رساله نیروزیة»

۱۵- شماره ۵۸۴۵/۴ ملک، تهران، قرن ۱۱ و ۱۲: «رساله نیروزیة»

۱۶- شماره ۱۲۱۶/۲۶ سیهسالار، تهران: «رساله نیروزیة فی معانی الحروف الهجائیة»

(نسخه‌های خارجی:)

۱۷- شماره ۱۴۴۸/۵۷ حمیدیه، استانبول: «الرساله نیروزیة»

۱۸- شماره ۴۸۹۴/۸ نور عثمانیه، استانبول: «رساله نیروزیة»

۱۹- شماره ۱۴۶۱/۷ راغب پاشا، استانبول: «الرساله نیروزیة»

۲۰- شماره ۱۴۵۸/۱۵ دانشگاه استانبول: «الرساله نیروزیة فی معانی الحروف الهجائیة التي فی فواتح

بعض السور الفرقائیة للشیخ الرئیس ابن سینا رحمة الله»

۲۱- شماره ۳۴۴۷/۴۷ احمد ثالث، استانبول: «رساله نیروزیة»

نسخه‌های برگزیده و شیوه تصحیح

پس از بررسی نسخه‌های یادشده، چهار نسخه به عنوان نسخه‌های برتر و صحیح‌تر برگزیده شده و مبنای تصحیح قرار گرفته‌اند. در میان این چهار نسخه، کهن‌ترین و درست‌ترین نسخه‌ها نسخه شماره ۴۷۵۴ دانشگاه استانبول (با کتبه‌نوشت «دا» در این تصحیح) با تاریخ کتابت ۷۰۲ ق است که میکروفیلم شماره ۲۳۲ ف دانشگاه تهران از روی آن تهیه شده است؛ با این حال، نادرستی‌هایی در این نسخه دیده می‌شود. از همین رو، این نسخه را اساس نسبی تصحیح قرار داده و شیوه تصحیح بینابین را برگزیده‌ایم؛ به این صورت که با توجه به محتوای رساله و محتوای دیگر آثار ابن سینا و نیز قواعد صرف و نحو عربی، ضبط‌های نسخه «دا» را جز در مواردی که نادرستی آنها آشکار می‌نمود در متن نهاده و ضبط نسخه‌های دیگر را در سازواره انتقادی آورده‌ایم.

شناسنامه و برخی از ویژگی‌های چهار نسخه برگزیده چنین است:

۱. نسخه دانشگاه استانبول / میکروفیلم دانشگاه تهران (کتبه‌نوشت «دا»):

این نسخه دفتری است از مجموعه شماره ۴۷۵۴ دانشگاه استانبول، در ۱۱۴ برگ که هر صفحه آن حدود ۱۶ سطر دارد. رساله نیروزیة ششمین رساله در این مجموعه است. این نسخه به خط نسخ خوش و خوانا نوشته شده است. کاتب ناشناس این مجموعه تاریخ اتمام استنساخ را آخر ربیع‌الآخر سال ۷۰۲ درج کرده است. میکروفیلم این مجموعه به

شماره ۲۳۲ ف در دانشگاه تهران وجود دارد. چنان‌که پیش‌تر گفته‌ایم، این نسخه کهن‌ترین نسخه در میان نسخه‌های تهیه‌شده است و نسبت به دیگر نسخه‌ها نادرستی‌های کمتری دارد. از ویژگی‌های ارزشمند این نسخه درج نسخه‌بدل‌ها و گاهی وجود برخی توضیحات در حواشی آن است.

۲. نسخه کتابخانه حمیدیه (کوتاه‌نوشت «حم»):

این نسخه در مجموعه‌ای ۶۵۸ صفحه‌ای به شماره ۱۴۴۸ از کتابخانه حمیدیه (استانبول)، مشتمل بر آثاری از ابن‌سینا — از جمله کتاب‌های *نجات*، *اشارات*، *عیون‌الحکمة* و دانش‌نامه‌ی علائی —، قرار دارد. هر صفحه این مجموعه حدود بیست سطر دارد و به خط نستعلیق خوش و خوانا نوشته شده است، و آغاز هر اثر و عناوین فرعی آن با رنگ قرمز کتابت شده‌اند. نام کاتب و تاریخ کتابت این مجموعه روشن نیست. فهرست آثار این مجموعه در انتهای مجموعه ذکر شده و اولین اثر آن کتاب *النجاة* و آخرین اثر «رساله فی تعریف الحکمة و اقسامها» است. رساله نیروزیه پنجاه و هفتمین اثر در این مجموعه است. در حواشی این نسخه نیز نسخه‌بدل‌ها و گاهی توضیحاتی یادداشت شده است.

۳. نسخه کتابخانه راغب پاشا (کوتاه‌نوشت «غب»):

این نسخه هفتمین دفتر از مجموعه شماره ۱۴۶۱ کتابخانه راغب پاشا (استانبول) است. این مجموعه ۳۹۷ صفحه‌ای به خط نستعلیق در صفحات بیست و یک سطر نوشته شده است، که نه کاتب آن مشخص است و نه تاریخ دقیق کتابت آن. با آن‌که در این نسخه نادرستی‌هایی به چشم می‌خورد، نسبت به دیگر نسخه‌ها از دقت و صحت بیشتری برخوردار است. تاریخ کتابت این نسخه دقیقاً روشن نیست، ولی بر اساس شواهد تاریخی می‌توان گفت که این نسخه پیش از سال‌های ۹۹۶ تا ۱۰۲۶ هجری قمری کتابت شده است.^۱

۴. نسخه کتابخانه ملک (کوتاه‌نوشت «مل»):

^۱ بر اساس شواهد تاریخی، این نسخه در فاصله زمانی پس از نیمه نخست سده هشتم و پیش از دوران حکومت شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸) و سلطان احمد خان اول (۱۰۱۲-۱۰۲۶) کتابت شده است. نگاه کنید به مقدمه مصحح در: فارابی، ۱۳۹۲، ۲۸-۳۰.

این نسخه پانزدهمین دفتر از مجموعه شماره ۴۶۹۴ کتابخانه ملی ملک است. این مجموعه ۶۶۰ صفحه دارد که در سال ۱۰۲۱ به خط نستعلیق بی‌نقطه در صفحات بیست‌وسه سطری و به‌دست عبدالقادر اردوبادی کتابت شده است. این نسخه از نسخه‌های دیرینه محسوب نمی‌شود، ولی از صحت و دقت بالایی برخوردار است. واژه‌های این نسخه، جز در موارد بسیار اندک، به صورت بی‌نقطه نوشته شده است؛ و از این رو، نمی‌توان از آن در برطرف کردن بسیاری از ابهامات خوانشی نسخه‌های دیگر بهره جست. اما نکته بسیار مهم این است که کاتب در جایی که نقطه‌گذاری حروف تعیین‌کننده است، از این کار دریغ نکرده است؛ به عنوان مثال، در عبارت «لأنّ هـ في حـ إيه» که نقطه «ج» تعیین‌کننده است، نقطه آن را درج کرده است. عدم درج نقطه «ج» در بسیاری از نسخه‌ها موجب اشتباه خوانندگان و مستنسخان بعدی شده است، به‌گونه‌ای که تعداد زیادی از نسخه‌ها این عبارت را به صورت «لأنّ هـ في حـ إيه» ضبط کرده‌اند که با مقدار عددی این حروف مطابقت ندارد؛ ولی کاتب این مجموعه با نهایت دقت و التفات به مقدار عددی حروف، در این مورد ضروری و موارد شبیه به آن، به‌درستی نقطه‌ها را نگاشته است.

الرسالة النيروزيّة^١

بسم الله الرحمن الرحيم

هذه الرسالة في معاني الحروف الهجائية التي في فواتح بعض السور الفرقانية كثيرة الفوائد. فأقول: ^٢ كل تنزع همتّه إلى خدمة نيروز مولانا الشيخ الأمير^٣ السيد أبي بكر محمد بن عبد الرحيم^٤ - أدام الله عزّه^٥ - بتحفة تجود^٦ بها ذات يده. ولما رغبت في أن أكون واحد القوم^٧ وتابعا^٨ للسواد الأعظم في إقامة الرسم، وكانت حالي تُقعدني عن إهداء تحفة دنياويّة

١ دا: + في معاني الحروف الهجائية تصنيف الشيخ الرئيس أبي عليّ الحسين بن عبد الله ابن سينا رحمه الله/ حم، غب: + للشيخ الرئيس كتب إلى الشيخ أبي بكر محمد بن عبيد (حم: + رحمهما الله تعالى)/ مل: رسالة النيروزيّة للشيخ الرئيس.

٢ دا: + قال الرئيس أبو عليّ الحسين ابن عبد الله بن سينا رحمه الله.

٣ حم، غب، مل: - هذه الرسالة ... فأقول/ مل: + الرسالة النيروزيّة للشيخ الرئيس في الإنشاء عن الغرض المضمّر في الحروف الهجائية فواتح عدّة سور الفرقانية مقسومة على فصول ثلاث: الفصل الأول ... (ح: رأيت في بعض المجاميع أن أول هذه الرسالة هكذا: كل تنزع ... إلى فصول ثلاثة. نقلت من كتب سيّد أعظم الحكماء الأمير غياث الدين منصور قدّس سرّه).

٤ دا، مل (ل): + به/ نزع إلى الشيء: ذهب إليه واشتاق (المصباح المنير)؛ نزع إلى: نزعاً: هدّفت إلى شيء ورمي إليه وجعلته غايته: «نزع إلى الكمال»؛ حنّ واشتاق: «نزع إلى أهله» (المنجد في اللغة العربيّة المعاصرة).

٥ حم: الأمين.

٦ حم، مل (ل): عبد الله/ غب: - أبي بكر محمد بن عبد الرحيم.

٧ مل (ل): - أدام الله عزّه.

٨ مل (ل): تخوذ.

٩ مل (ل): القوه.

١٠ حم، غب: ومتابعا/ مل (ل): - وتابعا.

تشاكل خزانته الكريمة، ورأيت الحكيم^١ أفضل مرغوب فيه وأجل متحف به، لا سيما الحكمة الإلهية وخصوصاً ما كان حكماً^٢ ملياً^٣، ثم ما^٤ كان يكشف^٥ سرّاً هو من أغمض أسرار الحكمة^٦ والملة، وهو الإنباء عن الغرض المضمّن^٧ في الحروف الهجائية^٨ فواتح عدّة من السور الفرقائية؛ اتخذت في رسالة وجعلتها^٩ هديتي النيروزيّة إليه. فإنّ أفضل الهدية^{١٠} وأشرف التحف الحكمة. ووثقت بلطف موقعه من نفس مولاي الشيخ الأمير^{١١} السيد^{١٢} — أدام الله عزّه.

وألفت هذه الرسالة مقسومة إلى ثلاثة فصول^{١٣}. الأول^{١٤}: في ترتيب الموجودات والدلالة على خاصية كل مرتبة في^{١٥} مراتبها؛ الثاني^{١٦}: في الدلالة على كيفية دلالة الحروف عليها؛ الثالث^{١٧}: في^{١٨} الغرض. وبالله التوفيق.^{١٩}

الفصل الأول: في ترتيب الموجودات

١ غب: الحكمة.

٢ مل (ح): حكيماً.

٣ دا (ح): ملياً أي شرعياً.

٤ غب، مل (ل): - ما.

٥ مل (ح): نكشف.

٦ غب: سرّاً من أسرار غوامض الحكمة (ل): هو من أغمض أسرار الحكمة).

٧ مل (ل): المتضمّن.

٨ حم، غب: الجائية.

٩ مل (ل): جعلته.

١٠ حم، غب: الهدايا الهداية.

١١ غب، مل: - الأمير/ حم: الأمين.

١٢ حم، غب: - السيد.

١٣ حم، مل (ل): إلى فصول ثلاثة.

١٤ حم، غب، مل: الفصل الأول.

١٥ حم: من.

١٦ حم، غب، مل: الفصل الثاني.

١٧ حم، غب، مل: الفصل الثالث.

١٨ دا: - في.

١٩ حم، غب: - وبالله التوفيق.

والدلالة على خاصية كل مرتبة في مراتبها^١

واجب^٢ الوجود - وهو الله تعالى^٣ - هو^٤ مبدع المبدعات^٥ ومنشئ الكل، وهو ذات لا يمكن أن يكون متكثرًا أو متغيرًا أو متحيزًا أو متقومًا بسبب في ذاته أو مباين لذاته^٦. ولا يمكن أن يكون وجودًا في مرتبة وجوده، فضلاً عن أن يكون فوقه؛ ولا وجودًا غيره ليس هو المفيد إياه^٧ قوامه، فضلاً عن أن يكون مستفيداً عن وجود غيره وجوده؛ بل هو ذات هو الوجود^٨ المحض والحق^٩ المحض والخير المحض والعلم المحض والقدرة المحضة والحياة المحضة^{١٠}، من غير أن يدلّ بكلّ واحد^{١١} من هذه الألفاظ على معنى مفرد على حدة؛ بل المفهوم منها عند الحكماء^{١٢} معنى وذات واحد^{١٣}. ولا يمكن أن يكون في مادة أو يخالطه^{١٤} ما بالقوة أو يتأخر عنه شيء من أوصاف جلالية^{١٥} ذاتياً أو فعلياً.

وأول ما يبدع عنه عالم العقل. وهو جملة تشتمل على عدّة^{١٦} من الموجودات، قائمة بلا موادّ خالية عن القوة^{١٧} والاستعداد، عقول ظاهرة^{١٨} وصور باهرة؛ ليس في طباعها^{١٩} أن تتغير أو

١ حم، غب، مل: - ترتيب ... مراتبها.

٢ حم: مراتب/ مل: - واجب.

٣ حم، غب، مل: - وهو الله تعالى.

٤ حم، غب: وهو/ مل: فهو.

٥ حم: المبدع الأول (= مبدع المبدعات).

٦ دا: في ذاته.

٧ حم، غب، مل: + و.

٨ غب: الجود.

٩ مل: والوجود (ل: والحق).

١٠ دا: المحض.

١١ مل: لكلّ واحدة (= بكلّ واحد).

١٢ مل: وعن الكلّ (= عند الحكماء) (ل: عند الحكماء).

١٣ دا: - و.

١٤ دا: مخالطة.

١٥ حم، غب: جلاله.

١٦ غب: عشرة (ل: عدّة).

١٧ مل (ل): العدّة.

١٨ غب، مل: طاهرة.

١٩ مل: طباعها (ل: طباعها).

تتكثّر أو تتحيّز. كلّها مشتاق إلى ١ الأول والاقْتداء به والإظهار لأمره ٢ والالتذاذ بالقرب العقليّ منه سرمد الدهر على نسبة واحدة.

ثمّ العالم النفسيّ. وهو يشتمل على جملة كثيرة من ذوات معقولة ليست مفارقة الموادّ كلّ المفارقة^٣؛ بل هي ملابسة لها^٤ نوعاً من الملابسة، وموادّها موادّ ثابتة سماويّة. فلذلك هي أفضل الصور المادّيّة، وهي مدبّرات الأجرام^٥ الفلكيّة وبواسطتها للعنصريّة^٦. ولها في طباعها^٧ نوع من التغيّر ونوع من التكتّز، لا على الإطلاق. وكلّها عشاق للعالم العقليّ، لكلّ عدّة مرتبطة في جملة منها ارتباطاً^٨ بواحدٍ من العقول^٩. فهو عاقل^{١٠} على المثال الكلّيّ المرتسم في ذات مبدئه المفارق مستفاداً^{١١} عن ذات الأول^{١٢}.

ثمّ عالم الطبيعة. و^{١٣} يشتمل على قوى سارية في الأجسام، ملابسة للمادّة على التمام؛ تفعل فيها الحركات والسكنات^{١٤} الذاتيّة، وترقى^{١٥} عليها الكمالات الجوهرية على سبيل التسخير. فهذه القوى كلّها فعالة^{١٦}.

وبعدّها العالم الجسمانيّ. وهو ينقسم إلى أثيريّ وعنصريّ. وخاصيّة الأثيريّ استدارة الشكل والحركة واستغراق الصورة^{١٧} للمادّة وخلوّ الجوهر عن المضادّة. وخاصيّة العنصريّ

١ مل: + الحقّ.

٢ حم، غب، مل: + واقف من قربه.

٣ مل: المفارق (ل: قة).

٤ دا: ملابستها/ مل: ملابسها.

٥ غب: + السماويّة.

٦ حم، غب، مل: وبواسطتها العنصريّة.

٧ مل: طبائعها.

٨ دا: ارتباطا.

٩ حم، غب: + العشرة/ مل: + العشرية.

١٠ دا، مل: عامل.

١١ دا: مستفاد.

١٢ حم، غب، مل: + الحقّ.

١٣ مل: + هو.

١٤ مل: السكنات.

١٥ حم: يرتقى/ غب: تُوفى.

١٦ دا، مل: فعّال.

١٧ غب: الصور.

التھیؤ للأشكال المختلفة والأحوال المتغايرة وانقسام المادة بين^١ الصورتين المتضادتين، أیتھما^٢ كانت بالفعل كانت الأخرى^٣ بالقوة؛ وليس وجود إحداهما لها^٤ وجوداً سرمدياً، بل وجوداً زمانياً. ومبادؤه^٥ الفعالة^٦ فيه هي^٧ القوى السماوية بتوسط الحركات. ويسبق كماله^٨ الأخير أبداً ما^٩ بالقوة، ويكون ما هو أول فيه بالطبع آخراً في الشرف والفضل. ولكل واحدة من القوى المذكورة اعتبار بذاته واعتبار بالإضافة إلى تاليه^{١٠} الكائن عنه^{١١}. ونسبة^{١٢} الثواني كلها إلى الأول^{١٣} بحسب الشركة نسبة الإبداع؛ وأما على التفصيل، فيخص^{١٤} العقل^{١٥} بنسبة^{١٦} الإبداع. ثم إذا قام متوسط^{١٧} بينه وبين^{١٨} الثالث، صارت^{١٩} له نسبة الأمر واندرج فيه^{٢٠} النفس. ثم كان بعده نسبة^{٢١} الخلق؛ والأمور العنصرية بما هي كائنة فاسدة نسبة^{٢٢} التكوين. والإبداع يختص^{٢٣} بالعقل^{٢٤}، والأمر يفيض منه إلى النفس، والخلق يختص^{٢٥} بالموجودات

١ دا: من.

٢ دا، غب، مل: أیتھما.

٣ مل: الآخر.

٤ مل: أحدهما.

٥ دا: للأخرى.

٦ غب: مباديها (ل: مبادئها).

٧ دا، مل (ل): الفعالية.

٨ حم، مل: من / حم (ل): هي.

٩ دا: ويبقى كماله (= ويسبق كماله).

١٠ دا: + هو.

١١ دا: ثانيه (ل: تاليها) / غب: ما يليه (ل: تاليه).

١٢ دا (ل): عنها.

١٣ غب: ونسب / مل (ل): وبسبب.

١٤ حم، غب: الأول.

١٥ دا: فتحص (ل: فتحص).

١٦ مل (ل): الفعل.

١٧ دا (ل)، حم، مل: نسبة.

١٨ مل: متوسطاً.

١٩ دا: + الثواني و.

٢٠ حم، غب، مل: صار.

٢١ حم، غب، مل: + معه.

٢٢ مل: فنسبة (ل: نسبه).

٢٣ مل: بالفعل.

الطبيعية ويعم^١ جميعها^٢، والتكوين يختص بالكائنة الفاسدة منها. وإذا كانت الموجودات بالقسمة الكلية إما روحانية وإما جسمانية، فالنسبة الكلية للمبدأ^٣ الحق إليها أنه الذي له الأمر والخلق؛ فالأمر متعلق بكل^٤ ذي إدراك، والخلق^٥ بكل ذي تسخير. وهذا هو غرضنا في الفصل الأول.

الفصل الثاني: في الدلالة على كيفية دلالة الحروف عليها^٦

من الضرورة أنه إذا أريد^٧ الدلالة على هذه المعاني^٨ بما هي^٩ ذوات من الحروف أن يكون الأول منها في الترتيب القديم – وهو ترتيب «ابجد هوز»^{١٠} – دالاً على الأول وما يتلوه على ما يتلوه، وأن يكون الدال على هذه المعاني بما هي^{١١} ذوات من الحروف متقدماً^{١٢} على الدال عليها من جهة ما هي مضافة.

وأن يكون المعنى الذي يرسم من إضافة بين اثنين منها مدلولاً عليه بالحرف الذي يرسم من ضرب الحرفين^{١٣} الأولين أحدهما في الآخر، أعني ما يكون من ضرب عددي الحرفين أحدهما في الآخر؛ وأن يكون ما يحصل من العدد الضربي^{١٤} مدلولاً عليه بحرف واحد مستعملاً في هذه الدلالة – مثل «ي» الذي هو من ضرب «ه» في «ب»^{١٥}، وما

١ دا: يُقيم.

٢ حم، غب، مل (ل): لجميعها.

٣ مل: إلى المبدأ.

٤ مل: لكل.

٥ مل: + متعلق.

٦ حم، غب، مل: - في الدلالة ... عليها.

٧ غب: أريدت.

٨ غب: المراتب.

٩ دا، غب، مل: هو.

١٠ غب: «اب ج ده وز ح ط».

١١ دا، غب، مل: هو.

١٢ دا: مقدماً.

١٣ دا: الجزئين.

١٤ مل: عدد الضربين.

١٥ مل: «ب» في «ه» (ل): «ه» في «ب».

یصیر مدلولاً علیہ^۱ بحرفین — مثل «یہ» الذي هو من ضرب «ج»^۲ في «ه» — مُطْرَحاً^۳؛ لأنَّه مشكَّكٌ یوهِم دلالۃ كلِّ واحد من «ی» و«ه»^۴ بنفسه، ويقع هذا الاشتباه في كلِّ حرفین مجتمعین لكلِّ واحد منهما خاصُّ دلالة في حدِّ نفسه.

وأن يكون الحرف الدالَّ علی مرتبة من جهة آتھا بواسطة^۵ مرتبة قبلها هو ما يكون من جمیع^۶ حرفي المرتبتین.

فإذا تقرَّر هذا، فإنَّه ينبغي ضرورة أن يدلَّ^۷ بـ«ا» علی البارئ^۸ وبـ«ب» علی العقل وبـ«ج» علی النفس وبـ«د» علی الطبيعة؛ هذا إذا أخذت بما هي ذوات. ثمَّ بـ«ه» علی البارئ^۹ وبـ«و» علی العقل وبـ«ز» علی النفس وبـ«ح» علی الطبيعة؛ هذا أخذت بما هي مضافة إلى ما دونها. ويبقى^{۱۰} «ط» للهیولی وعالمه^{۱۱}؛ وليس له وجود بالإضافة إلى شيء تحته.

وبعد^{۱۲} رتبة الآحاد^{۱۳} يكون «الإبداع»^{۱۴}، وهو من إضافة الأول إلى العقل^{۱۵} — والعقل ذات^{۱۶} غير مضاف^{۱۷} بعده^{۱۸} — مدلولاً علیہ بـ«ی»^{۱۹}؛ لأنَّه من ضرب «ه» في «ب». ولا تصحَّ^{۲۰} تصحُّ^{۲۱} إضافة^{۲۲} البارئ^{۲۳} أو العقل^{۲۴} إلى النفس^{۲۵}. إذ ليس^{۲۶} عددٌ يدلُّ علیہ بحرف واحد؛ لأنَّ

۱ مل: إليه (ل: علیه).

۲ غب: «ح» / مل (ل): «د» في «ه».

۳ قول مطَّرح: لا يُلتفت إليه (تاج العروس).

۴ دا، غب: مشكل.

۵ دا (ل): وفي نسخة من «ی» «آ» «ه» / مل (ل): «د».

۶ غب: بواسطة.

۷ دا، مل: جمع.

۸ دا: تدلَّ.

۹ غب: + عزَّ وجلَّ.

۱۰ غب: + تعالی.

۱۱ دا: تبقى.

۱۲ دا: عالمها.

۱۳ غب: تنفد/ حم، مل (ل): ينفد/ مل: يبعد.

۱۴ مل: + و.

۱۵ مل (ل): للإبداع.

۱۶ مل: العقل إلى الأول (ل: الأول إلى العقل).

۱۷ دا: - ذات

لأنَّ «ه» في «ج» ١٠ «يه» و«و» في «ج» ١١ «يح» ١٢. ويكون «الأمر»، وهو من إضافة الأول إلى العقل – والعقل ١٣ مضاف ١٤ – مدلولاً عليه بـ«ل» ١٥ وهو من ضرب «ه» في «و». ويكون «الخلق»، وهو من إضافة الأول إلى الطبيعة – مضافةً ١٦ مدلولاً عليه بـ«م» ١٧؛ لأنَّه من ضرب «ه» في «ح» ١٨. ويكون «التكوين»، وهو من إضافة الباري إلى الطبيعة – وهي ذات ١٩ – مدلولاً عليه بـ«ك»؛ لأنَّه من «ه» في «د» ٢٠.

ويكون جميع ٢١ نسبي «الأمر» و«الخلق» – أعني ترتيب الخلق بواسطة الأمر، أعني «ل» و«م» – مدلولاً عليه بحرف «ع». و[يكون] جميع ٢٢ نسبي «الخلق» و«التكوين» كذلك – أعني «م» و«ك» – مدلولاً عليه بـ«س». ويكون مجموع ٢٣ نسبي طرفي الوجود

١ حم، غب، مل: لا مضاف/ مل (ل): لا يضاف.

٢ دا، حم، غب: بعد

٣ مل: ب/ دا (ل): وفي نسخة والعقل ذات لأنَّه مضاف إلى ما بعده مدلولاً عليه بالياء.

٤ حم، غب: لا يصحّ.

٥ حم، غب، مل: لإضافة.

٦ مل: + إلى العقل (ل: + لا يضاف).

٧ دا: - أو العقل (ل): وفي نسخة ولا تصحّ لإضافة الباري أو العقل أو النفس).

٨ دا (ل): وفي نسخة ولا تصحّ لإضافة الباري أو العقل أو النفس.

٩ حم، غب، مل: - إذ ليس.

١٠ دا، غب: «ح».

١١ دا، غب: «ح».

١٢ مل: «يح».

١٣ حم، مل: - والعقل.

١٤ حم، غب، مل: مضافاً «ل».

١٥ حم، غب، مل: - مدلولاً عليه بـ«ل».

١٦ غب، مل: + م.

١٧ حم، غب، مل: - مدلولاً عليه بـ«م».

١٨ مل: «ج»/ حم، غب: + لأنَّ الحاء دالة على الطبيعة مضافة/ م: + لأنَّ الحاء دلالة الطبيعة مضافة.

١٩ مل: ذوات.

٢٠ حم، غب: - لأنَّه من «ه» في «د».

٢١ دا: جمع.

٢٢ دا: عن/ حم: جمع.

٢٣ مل: مدلول (ل: مجموع).

أعني «ل» و«ك»^۱ مدلولاً عليه ب«ن». ويكون جميع نسب «الأمر» و«الخلق» و«التكوين» — أعني «ل» و«م» و«ك» — مدلولاً عليه ب«ص»^۲. ويكون اشتمال الجملة في «الإبداع» — أعني^۳ «ى» في نفسه — «ق»^۴، وهو أيضاً من جميع^۵ «ص» و«ى». ويكون ردّها إلى الأوّل الذي هو مبدأ الكلّ ومنتهاه^۶ على أنّه أوّل وآخر — أعني فاعلاً^۷ وغاية^۸، كما بيّن^۹ في الإلهيات^{۱۰} — مدلولاً عليه ب«ر»^{۱۱} ضعف «ق». وذلك غرضنا في هذا الفصل.

الفصل الثالث: في الغرض^{۱۲}

فاذا تقرّر^{۱۳} ذلك، فأقول^{۱۴}: إنّ المدلول عليه ب«الم» هو القسّم بالأوّل ذي «الأمر» و«الخلق». وب«المر»^{۱۵} القسّم بالأوّل ذي «الأمر» و«الخلق»^{۱۶} الذي هو الأوّل والآخر^{۱۷} والمبدأ الفاعلي^{۱۸} والمبدأ الغائيّ جميعاً. وب«المص» القسّم بالأوّل ذي «الأمر» و«الخلق»^{۱۹} ومنشئ الكلّ. وب«ص» القسّم بالعناية الكلّيّة. وب«ق» القسّم ب«الإبداع»

۱ دا: «ى» و«م» (ل: وفي نسخة أعني «ل» و«ك») / مل: «ك» و«ل».

۲ غب: بحرف «ص».

۳ غب: عن (ل: أعني) / مل: يعني.

۴ مل (ح): «ن».

۵ دا، مل: جمع.

۶ مل: منتهية (ل: منتهية).

۷ غب: الفاعل / مل: فاعل.

۸ غب: الغاية.

۹ حم: تبيّن.

۱۰ دا: - على أنّه أوّل وآخر ... الإلهيات.

۱۱ غب: بحرف «ر» / حم: - ب«ر».

۱۲ غب، مل: - في الغرض.

۱۳ مل: تقرّرنا.

۱۴ مل: فنقول.

۱۵ دا: «أ» «م» «ر» / مل: + و.

۱۶ مل: الخلق والأمر.

۱۷ غب، مل: + الأمر والخلق.

۱۸ مل: الفاعل.

۱۹ مل: ذي الخلق والأمر.

المشتمل على الكلّ بواسطة^١ «الإبداع» المتناول للعقل. وبـ«كهيعص» القسّم بالنسبة التي لـ«ك» - أعني عالم التكوين - إلى المبدأ الأول بنسبة^٢ «الإبداع» الذي هو «ى»، ثم «الخلق» بواسطة^٣ «الإبداع» صائراً لوقوع؛ الإضافة بسبب النسبة «أمرأ» وهو «ع»، ثم «التكوين» بواسطة «الخلق» و«الأمر»^٤ وهو «ص»؛ فبين «ك»^٥ و«ه» ضرورة نسبة الإبداع، ثم نسبة «الخلق» و«الأمر»، ثم نسبة «التكوين» و«الخلق» و«الأمر». و«يس» قسّم بأول «الفيض» وهو «الإبداع»، وآخره وهو «الخلق» المشتمل على^٦ «التكوين». و«حم» قسّم بالعالم الطبيعيّ الواقع في «الخلق». و«حمعسق» قسّم بمدلول وساطة «الخلق» في وجود العالم الطبيعيّ^٧ بنسبة^٨ «الخلق» إلى «الأمر» ونسبة «الخلق» إلى «التكوين»، بأن يأخذ^٩ من هذا ويؤدّي^{١٠} إلى ذلك فيتّم به^{١١} «الإبداع» الكلّيّ^{١٢} المشتمل على العوالم كلّها؛ فإذا أخذت^{١٣} على الإجمال، لم تكن^{١٤} لها نسبة إلى الأول غير «الإبداع» الكلّيّ الذي يدلّ عليه بـ«ق». و«طس» قسّم^{١٥} بالعالم^{١٦} الهيولانيّ الواقع في «التكوين» الواقع في «الخلق». و«طسم» قسّم بالعالم الهيولانيّ الواقع في «الخلق» المشتمل على «التكوين» وبـ«الأمر»

١ غب: بوساطة.

٢ دا، غب، مل: بنسب/ مل (ل): بنسبة.

٣ حم: بوساطة.

٤ دا: بوق/ حم، غب: بوقوع.

٥ غب: الأمر والخلق.

٦ مل (ل): + و«ا».

٧ حم، غب، مل: - الخلق المشتمل على.

٨ حم، غب: + الواقع بالخلق بينه وبين الأمر بنسبة/ م: + بالخلق بينه وبين الأمر بنسبة.

٩ حم، غب: نسبة.

١٠ غب: تأخذ.

١١ غب: تؤدّي.

١٢ دا: + الإبداع وقسم بـ.

١٣ مل (ل): الإلهي.

١٤ غب، مل: فإتها.

١٥ مل (ل): أخذتها.

١٦ دا، حم، مل: لم يكن.

١٧ غب، مل: يمين.

١٨ دا: بعالم.

الواقع في «الإبداع»^۱. و«ن» قَسَم بعالم «التكوين» وعالم «الأمر»، أعني مجموع «ك» و«ل»^۲.

ولم^۳ يمكن^۴ أن تكون^۵ للحروف دلالة على^۶ غير هذه^۷ البتة. ثم بعد هذا أسرار تحتاج^۸ إلى المشافهة.

والله^۹ تعالى يمدّ في بقاء الشيخ^{۱۰} الأمير^{۱۱} السيد، وبيارك^{۱۲} له في نعمه^{۱۳} عنده، ويجعلني ممن يوفق لقضاء أياديه بمنّه وسعة رحمته^{۱۴}. والحمد لله^{۱۵} أولاً وآخراً وظاهراً وباطناً، وصلاته وبركاته على سيدنا^{۱۶} محمد النبي^{۱۷} وآله الطاهرين وصحبه أجمعين^{۱۸}.

۱ حم، غب، مل: - الواقع في «الخلق» و«طسم» ... في «الإبداع».

۲ دا، مل: الكل/غب: ل.

۳ حم، غب، مل: + يكن.

۴ مل (ل): يكن.

۵ دا، حم، مل: يكون.

۶ دا، مل: - على.

۷ دا، حم، غب: هذا.

۸ غب: محتاج/مل: يحتاج.

۹ حم: فالله.

۱۰ دا: - الشيخ.

۱۱ حم: الأمين.

۱۲ حم: بارك/غب: تبارك.

۱۳ حم، غب: نعم.

۱۴ غب: جوده/مل: - والله تعالى يمدّ ... بمنّه وسعة رحمته.

۱۵ غب: + ربّ العالمين/مل: والصلوة على رسول الله والتوفيق من الله تعالى.

۱۶ حم: والصلوة على خير خلقه.

۱۷ حم: - النبي.

۱۸ حم: - وصحبه أجمعين؛ + تمّت الرسالة/غب، مل: - أولاً وآخراً... أجمعين.

منابع

- ابن‌ابی‌أصبیعة، أحمد بن قاسم، عیون الأنبیاء فی طبقات الأطباء، القاهرة، المطبعة الوهبيّة، ۱۲۹۹ ق.
- ابن‌خلکان، أحمد بن محمد، وفيات الأعیان وأنباء أبناء الزمان، تصحیح: إحسان عباس، بیروت، دارالثقافة، ۱۹۶۸ م.
- ابن‌سینا، ترجمة رسالة أضحویة، تصحیح، مقدّمه و تعلیقات: حسین خدیوچم، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۴ ش.
- ابن‌سینا، «النیروزیة»، در: تسع رسائل فی الحکمة والطبیعیات، مطبعة الجوانب، قسطنطنیة، ۱۲۹۸ ق.
- ابن‌سینا، «النیروزیة»، در: رسائل ابن‌سینا، قم، انتشارات بیدار، ۱۴۰۰ ق.
- ابن‌سینا، «النیروزیة»، در: میحث عن القوى النفسائیة أو کتاب فی النفس علی سنة الاختصار، نشره وقدم له إدورد کرنیلیوس فنديک، مكتبة بيبليون، جبيل، لبنان، ۱۳۲۵ ق.
- ابن‌سینا، «النیروزیة»، در: نوادر المخطوطات (المجلد الثاني)، تحقیق: عبدالسلام هارون، دارالجيل، بیروت، ۱۴۱۱ ق.
- ابن‌ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ترجمه: محمدرضا تجدد، تهران، اساطیر، ۱۳۸۱ ش.
- البيهقي، ظهير الدين، تاريخ حكماء الإسلام (تتمة صوان الحکمة)، تحقیق: محمد کردعلی، دمشق، مكتبة ترقی، ۱۳۹۶ ق.
- تهرانی، محمدحسن آقا بزرك، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، گردآورنده: احمد بن محمد حسینی، لبنان (بیروت)، دار الأضواء، ۱۴۰۳ ق.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم الأدباء، محقق: احسان عباس، بیروت، دار الغرب الإسلامی، ۱۹۹۳ م.
- خیراندیش، عبدالرسول، «طمغاج در منابع قرن هفتم هجری به عنوان نامی برای مغولستان»، در: تاریخ ایران، شماره ۵/۷۱، زمستان ۱۳۹۱- پاییز ۱۳۹۲ ش.
- ذاکری، مصطفی، «تاریخچه ابجد و حساب جمل در فرهنگ اسلامی»، در: معارف، شماره ۵۰، مرداد- آبان ۱۳۷۹ ش.
- رسائل إخوان الصفاء وخلان الوفاء، بیروت، الدار الإسلامیة، ۱۴۱۲ ق.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد، الأنساب، تصحیح و تعلیق: عبدالرحمن بن یحیی معلمی، هند (حیدر آباد)، مطبعة مجلس، دائرة المعارف العثمانیة، ۱۳۸۲ ق.
- سجستانی، أبو یعقوب، «تحفة المستجیین»، در: خمس رسائل اسماعیلیة، تحقیق و تقدیم: عارف تامر، سامیة- سوریا، دارالإنصاف، ۱۹۵۶ م.
- سجستانی، أبو یعقوب، كشف المحجوب، با مقدمه هنری کربن، پاریس، انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران، ۱۹۸۸ م.
- الشهرزوري، محمد بن محمود، تاريخ الحكماء قبل ظهور الإسلام وبعده (نزهة الأرواح وروضة الأفراح)، محقق: عبدالکریم أبو شورب، فرانسه (پاریس)، دار بيبليون، ۲۰۰۷ م.
- صفدي، خليل بن أبيك، الوافي بالوفيات، تحقیق هلموت ریتز، بیروت، دار نشر فرانز شتاينر، ۱۴۰۱ ق.

- فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير، قم، مؤسسه دارالہجرتہ، ۱۴۱۴ هـ.ق.
- قفطی، جمال الدین یوسف، إخبار العلماء بأخبار الحكماء، مصر، دارالکتب الحدیثیة، ۱۳۲۶ ق.
- مرتضیٰ زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
- مہدوی، یحییٰ، فہرست نسخہ ہای مصنفاۃ ابن سینا، تہران، انتشارات دانشگاہ تہران، ۱۳۳۳ ش.
- نعمة، أنطوان و...، المنجد في اللغة العربية المعاصرة، بیروت، دارالمشرق، ۲۰۰۰ م.
- Avicenna, *The life of IBN SINA*, A critical edition and annotated translation by William Gohlman, Albany, New York, State university of New York press, 1974.
- Gutas, D., *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works, Leiden, Brill, 1988.